2 પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ અને રશિયન ક્રાંતિ

પશ્ચિમ યુરોપનાં રાષ્ટ્રોની સામ્રાજ્યવાદની ભૂખ અને પ્રદેશલાલસાને લીધે તેમણે એશિયા અને આફ્રિકાના દેશોમાં જઈને સંસ્થાનો સ્થાપ્યા અને તેમની સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો. પરિણામે યુરોપના દેશો વચ્ચે સંસ્થાનો સ્થાપવાની સ્પર્ધાઓ શરૂ થઈ હતી.

પશ્ચિમ યુરોપના આ સંસ્થાનભૂખ્યા દેશોએ એશિયા–આફ્રિકાના દેશોને આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું. વિશ્વરાજકારણમાં તેના એવાં પરિણામો આવ્યા કે જેને લીધે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ, રશિયાની બૉલ્શેવિક ક્રાંતિ વગેરે જેવા અનેક બનાવોનું સર્જન થયું હતું.

તો વિદ્યાર્થીમિત્રો ચાલો આપણે તેનો વિગતે અભ્યાસ કરીએ.

પશ્ચિમ યુરોપ અને એશિયા–આફ્રિકામાં સંસ્થાનવાદ

એશિયા-આફ્રિકામાં સંસ્થાનો સ્થાપવામાં પશ્ચિમ યુરોપનાં રાષ્ટ્રો મુખ્ય હતાં. તેમની આ સામ્રાજ્યવાદી લાલસાએ તેમનાં પડોશી રાષ્ટ્રોને પણ છોડ્યાં નહોતાં. નેધરલૅન્ડ, બેલ્જિયમ અને લક્ઝમબર્ગ પર સ્પેનનો કબજો હતો. પાછળથી તેના કેટલાક પ્રાંતો ફ્રાન્સે પડાવી લીધા હતા. પોર્ટુગીઝ શાસક બિનવારસ મૃત્યુ પામતાં, લોહીના સંબંધે સ્પેનના રાજા હસ્તક પોર્ટુગલ પણ આવી ગયું. જેને કારણે છ દાયકા સુધી બિનયુરોપીય દેશોમાં સંસ્થાનો સ્થાપવાનો ઇજારો એકમાત્ર સ્પેન પાસે રહ્યો હતો.

એ જ રીતે ફ્રાન્સ અને ઑસ્ટ્રિયાની પ્રદેશભૂખનો શિકાર ઇટાલી તથા જર્મન રાજ્યો પણ બન્યાં હતાં. જોકે જ્યારે એશિયા, આફ્રિકાના દેશો પર સ્વતંત્ર યુરોપીય સત્તાઓની પક્કડ મજબૂત બની રહી હતી, ત્યારે આ બધા દેશો સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને તેમણે પણ પોતાના અગાઉના માલિકોના માર્ગે ચાલી એશિયા-આફ્રિકાનાં કેટલાંક રાજ્યોને પોતાની સત્તા હસ્તક લીધાં હતાં.

એશિયામાં સંસ્થાનવાદ : ઇંગ્લૅન્ડે ભારતમાં પગદંડો જમાવ્યા પછી ભારતના પડોશી દેશો શ્રીલંકા, મ્યાનમાર (બર્મા), સિંગાપુર અને મલાયામાં પણ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. ઇંગ્લૅન્ડે આગળ વધી ચીનમાં પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ અફીણના વેપારના કારણે ઇંગ્લૅન્ડ અને ચીન વચ્ચે યુદ્ધો થયાં (1839-42) જે ઇતિહાસમાં 'અફીણ વિગ્રહો' તરીકે જાણીતાં થયાં. આ યુદ્ધમાં ચીનનો પરાજય થવાથી બીજાં 5 બંદરો વેપાર માટે મળતાં ઇંગ્લૅન્ડની સત્તામાં વધારો થયો. ચીનની નબળાઈનો લાભ લઈ જાપાન, રશિયા, જર્મની, ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ અને અમેરિકાએ પણ વેપારી અને રાજકીય અધિકારો મેળવ્યા હતા.

પશ્ચિમ એશિયાના રણ વિસ્તારમાં વિપુલ પ્રમાણમાં નીકળતા ખનીજ તેલે યુરોપીય પ્રજાઓને સંસ્થાનો સ્થાપવા આકર્ષ્યા હતા. ઇંગ્લૅન્ડ, જર્મની, રશિયા અને અમેરિકાએ ઈરાન, ઇરાક, કુવૈત, સાઉદી અરેબિયા અને બેહરિનમાં તેલ કંપનીઓ સ્થાપી પોતાનાં હિતો જાળવવાના પ્રયાસો કર્યા હતા.

આફ્રિકામાં સંસ્થાનવાદ : પંદરમી સદીના અંત ભાગમાં આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમાં સૌપ્રથમ ડચ પ્રજાએ સંસ્થાન સ્થાપ્યું. ત્યાર બાદ ઇંગ્લૅન્ડે કેપમાં અને ફ્રાન્સે ઉત્તર આફ્રિકાના અલ્જિરિયામાં વેપારી મથકો સ્થાપ્યાં હતાં. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને કારણે કાચા માલની પ્રાપ્તિ અને તૈયાર માલના વેચાણ માટે આફ્રિકાનો વિશાળ વિસ્તાર વધુ અનુકૂળ જણાતાં યુરોપિયન દેશોએ સંસ્થાનો સ્થાપવા સ્પર્ધા કરી. બેલ્જિયમના રાજા લિયોપોલ્ડે કોંગોનો વિશાળ પ્રદેશ કબજે કરી, પોતાની સત્તા સ્થાપી. ઇંગ્લૅન્ડે ઇજિપ્ત, પૂર્વ આફ્રિકાના કેટલાક વિસ્તારો તેમજ દક્ષિણ આફ્રિકાના દેશો, પ્રદેશોમાં પોતાનાં મથકો સ્થાપ્યાં. ફ્રાંસે ટ્યુનિસિયા, મોરોક્કો અને પશ્ચિમ આફ્રિકાના પ્રદેશોમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. જર્મનીએ પૂર્વ તથા પશ્ચિમ આફ્રિકાના કેટલાક પ્રદેશોમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય વિકસાવ્યું. ઇટાલીએ રાતા સમુદ્રની આજુબાજુના આફ્રિકન પ્રદેશો કબજે કર્યા. સ્પેન અને પોર્ટુગલે પણ આફ્રિકાના કેટલાક પ્રદેશો કબજે કર્યા. આ પ્રાદેશિક વિસ્તારો મેળવવાની સ્પર્ધા વચ્ચે બર્લિન ખાતે યુરોપિયન રાજ્યોની એક પરિષદ મળી (1884-85). જેમાં આફ્રિકાના જુદા જુદા પ્રદેશો વહેંચી લેવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે સમગ્ર આફ્રિકામાં યુરોપના વિવિધ દેશોનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હતું.

એક તરફ યુરોપનાં સંસ્થાનભૂખ્યા રાષ્ટ્રો એશિયા-આફ્રિકાના પ્રદેશો પર પોતાનાં સંસ્થાન સ્થાપી સ્વહસ્તક કરવા માંગતાં હતાં, ત્યારે બીજી બાજુ જર્મની અને ઇટાલીમાં એકીકરણ થયું હતું. તેથી જર્મનીએ ઔદ્યોગીકરણ, વ્યાપારીકરણ અને સંસ્થાનીકરણની હરીફાઈમાં ઝંપલાવ્યું હતું. આમ, આ ઝડપી બદલાતા જતા પ્રવાહોએ આ દેશોનું રાજકીય અને આર્થિક તેમજ સામાજિક શોષણ કર્યું હતું. તેનાથી તેમનો વિકાસ અટકી ગયો હતો. જેણે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની ભૂમિકાનું સર્જન કર્યું હતું.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ (1914-1918)નાં પરિબળો

આધુનિક વિશ્વની કેટલીક હૃદયદ્રાવક અને અવિસ્મરણીય ઘટનાઓમાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો સમાવેશ થાય છે. વિશ્વયુદ્ધ કોઈ એકાદ-બે પ્રસંગો કે પરિબળોને કારણે થયું ન હતું. તેની પાછળ અનેક પ્રકારનાં કારણો જવાબદાર હતાં. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો પ્રારંભ 1 ઑગસ્ટ, 1914ના રોજ થયો. જર્મનીએ સેડાનની લડાઈમાં ફ્રાંસને પરાજય આપ્યો. તેથી ફ્રાંસને ફ્રેન્કફર્ટની સંધિ કરવી પડી (ઈ.સ. 1871). તે અનુસાર યુદ્ધદંડ અને પોતાના બે પ્રદેશો આલ્સેસ અને લોરેન્સ જર્મનીને આપવા પડ્યા હતા. ફ્રાન્સ આ અપમાન ક્યારેય ભૂલી શક્યું ન હતું. આમ, ફ્રેન્કફર્ટની સંધિ જ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનું મુખ્ય કારણ બન્યું હતું. આમ, એક યુદ્ધના અંતમાં જ બીજા ભાવિ યુદ્ધનાં બીજ રોપાઈ ગયાં હતાં.

(1) આર્થિક પરિબળ : 19મી સદીમાં ઇંગ્લૅન્ડે એશિયા તથા આફ્રિકામાં વિશાળ સામ્રાજ્ય જમાવ્યું હતું. તે પોતાનાં સંસ્થાનોનું આર્થિક શોષણ કરીને ધનવાન બન્યું. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ તથા સંસ્થાનવાદના ઝડપી ફેલાવાને લીધે યુરોપને પુષ્કળ કાચા માલની જરૂર પડતી. 19મી સદીની છેલ્લી પચીસીમાં જર્મનીએ એશિયા અને આફ્રિકામાં બજારો મેળવવા હરીફાઈ કરવા માંડી. જર્મનીએ ઇંગ્લૅન્ડ તથા ફ્રાંસની તુલનામાં સસ્તો માલ આપવા માંડ્યો. તેણે એશિયા તથા આફ્રિકાના ઇંગ્લૅન્ડ તથા ફ્રાન્સનાં બજારો આ રીતે તોડવા માંડ્યાં. પરિણામે એક બાજુ જર્મની તથા બીજી બાજુ ઇંગ્લૅન્ડ વચ્ચે તીવ્ર આર્થિક સ્પર્ધાઓ થઈ હતી.

(2) લશ્કરવાદ : યુરોપનાં રાષ્ટ્રોમાં પ્રાદેશિક વિસ્તાર માટે જે હરીફાઈ થઈ તેને માટે લશ્કરી બળ આવશ્યક અને મહત્ત્વનું હતું. ઇંગ્લૅન્ડ, ફ્રાંસ, ઓસ્ટ્રિયા, રશિયા વગેરે રાષ્ટ્રોએ પોતાની સૈન્ય તાકાત વધારવા માંડી હતી. જાપાન, ઇટાલી, જર્મની જેવાં કેટલાંક રાષ્ટ્રોમાં ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ શરૂ થઈ હતી. સ્વરક્ષણનાં બહાનાં નીચે શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન વધાર્યું હતું. આમ, લશ્કરવાદને ઉત્તેજન મળ્યું અને આર્થિક સ્પર્ધાઓમાં લશ્કરી સ્પર્ધા ઉમેરાતાં યુદ્ધનું વાતાવરણ વધારે ઉગ્ર બન્યું હતું.

(3) જૂથબંધી–ગુપ્ત સંધિઓ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ સર્જવામાં જૂથબંધીઓ અને ગુપ્ત કરારોએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં વિશ્વ બે જૂથોમાં વહેંચાયેલું હતું : એક બાજુ જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, હંગેરી, બલ્ગેરિયા તથા તુર્કસ્તાનનું જૂથ; બીજી બાજુએ ઇંગ્લૅન્ડ, ફ્રાન્સ, રશિયા તથા જાપાનનું જૂથ હતું. આ બંને જૂથો વચ્ચે ઈર્ષા, દુશ્મનાવટ, શંકા, કુશંકા, ભય અને તિરસ્કારની ભાવના પેદા થઈ જે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનું મહત્ત્વનું પરિબળ બન્યું હતું.

(4) ઉગ્રરાષ્ટ્રવાદની ભાવના : બેલ્જિયમ અને ગ્રીસની સ્વતંત્રતા તેમજ ઇટાલી અને જર્મનીનું એકીકરણ રાષ્ટ્રવાદનાં પરિણામો હતા; પરંતુ ત્યાર બાદ યુરોપમાં રાષ્ટ્રવાદની ભાવનાએ ઉગ્ર અને સંકુચિત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. યુરોપમાં આર્થિક ઈર્ષાઓ, ખેંચતાણો, પ્રતિસ્પર્ધાઓ અને સામ્રાજ્યવાદ એટલો બધો વધી ગયો કે એકબીજાનાં રાષ્ટ્રોનાં હિતો ટકરાવા લાગ્યાં. યુરોપનાં અગ્રગણ્ય રાષ્ટ્રોએ પોતાના પ્રજાજનોને ઉગ્ર આક્રમક દેશભક્તિના પાઠો ભણાવ્યા. પોતાના દેશ પ્રત્યે પ્રેમ અને અન્ય રાષ્ટ્રો પ્રત્યેની ઘૃણાને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું. જર્મન સમ્રાટ કૈસર વિલિયમ બીજો ઉગ્રરાષ્ટ્રવાદ અને સામ્રાજ્યવાદનો પ્રણેતા હતો. તે મહત્ત્વાકાંક્ષી અને 'વિશ્વ પ્રભુત્વ'ની નીતિમાં માનતો હતો. તે પોતાની પ્રચંડ લશ્કરી તાકાતથી પોતાનું ધાર્યું કરાવવા માંગતો હતો. જર્મનીની જેમ અન્ય રાષ્ટ્રોમાં પણ યુદ્ધની ભાવના ફેલાઈ અને આ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં પરિણમી હતી.

(5) વર્તમાનપત્રોનો ફાળો : યુરોપનાં રાષ્ટ્રોનાં વર્તમાનપત્રોના પરસ્પર આકરા, ઉશ્કેરણીજનક, અતિશયોક્તિભર્યા અને જૂઠાં લખાણોએ પરસ્પર હરીફ દેશોની વિરુદ્ધ ઝેર ઓકી પ્રજામાં દુશ્મનાવટની લાગણી એટલી હદે ભડકાવી કે સત્તાસ્થાને બેઠેલા લોકો શાંતિ સ્થાપવા કે સમાધાન કરવાના પ્રયત્ન પણ ન કરી શકે.

(6) યુદ્ધ અંગેનું તત્ત્વજ્ઞાન : યુરોપમાં હવે ''યુદ્ધ એ જ કલ્યાણ'' નીતિએ જોર પકડ્યું. ટ્રિટસ્કે જેવા જર્મન લેખકોએ સિદ્ધાંત પ્રચલિત કર્યા કે, ''શક્તિમાનને જ જીવવાનો હક છે.'' તથા ''યુદ્ધ એ જ રાષ્ટ્રીય જરૂરિયાત છે.'' નીત્સે નામના જર્મન લેખકે યુદ્ધને ''પવિત્ર કાર્ય'' ગણાવ્યું હતું.

ઑસ્ટ્રિયાના રાજકુમાર અને તેની પત્નીની 'બ્લેક હેન્ડ' નામની સર્બિયાની ઉગ્રવાદી સંસ્થાના સભ્યે ગોળી મારી હત્યા કરી. આ ઘટના પાછળ સર્બિયાનો હાથ હોવાનો ઓસ્ટ્રિયાએ આક્ષેપ મૂક્યો અને 48 કલાકમાં તેના ગુનેગારને પકડીને ઓસ્ટ્રિયા સમક્ષ હાજર કરવાનું સર્બિયાને આખરીનામુ આપ્યુ. સર્બિયાએ પોતે આ બાબતથી અજાણ હોવાનું જાહેર કર્યું. ઓસ્ટ્રિયાએ સર્બિયાનું કશું નહિ સાંભળતાં સર્બિયા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. આ સાથે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો પ્રારંભ થયો હતો.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની ઘટના

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન મિત્રરાષ્ટ્રોને પક્ષે 24 અને ધરી રાષ્ટ્રોને પક્ષે 4 રાષ્ટ્રોએ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો. જર્મનીએ શરૂઆતમાં યુરોપમાં નોંધપાત્ર વિજયો મેળવ્યા. ફ્રાન્સની સેનાને તેણે નષ્ટ કરી નાંખી. તેણે ભયાનક સબમરીન યુદ્ધ કરીને મિત્રરાષ્ટ્રોનાં અનેક જહાજો ડુબાડી દીધા. ટૅન્કો, ઝેરી ગૅસ વગેરે દ્વારા લાખો સૈનિકો તથા નાગરિકોની જાનહાનિ થઈ. રશિયામાં ક્રાંતિ થઈ (1917) તેથી રશિયા યુદ્ધમાંથી ખસી ગયું. જર્મની આ સમયે ખૂબ શક્તિશાળી હતું. તેણે એક અમેરિકન સ્ટિમર લ્યુસિટાનિયાને ડુબાડી દીધી હતી. તેમાં 147 અમેરિકન સૈનિકો તેનો ભોગ બન્યા. પરિણામે અમેરિકા મિત્રરાષ્ટ્રોના પક્ષે યુદ્ધમાં જોડાયું (એપ્રિલ, 1917). તેની સાથે પનામા, ગ્રીસ, ક્યુબા, ચીન અને સિયામ જેવાં રાષ્ટ્રો મિત્રરાષ્ટ્રોના પક્ષે જોડાયા. તેનાથી મિત્રરાષ્ટ્રોની તાકાતમાં વધારો થયો. અમેરિકાના લશ્કર સામે જર્મન સેના ટકી શકી નહિ. સમગ્ર યુદ્ધનું પાસું બદલાઈ ગયું. બલ્ગેરિયા (સપ્ટેમ્બર, 1918), તુર્કી તથા ઑસ્ટ્રિયા મિત્ર રાષ્ટ્રોને શરણે આવ્યાં (ઑક્ટોબર, 1918). જર્મન સમ્રાટ કૈસર રાજસત્તા છોડી ભાગી ગયો. જર્મન પ્રજાસત્તાકે 11 નવેમ્બર, 1918ના રોજ મિત્રરાષ્ટ્રોની શરણાગતિ સ્વીકારી યુદ્ધવિરામ કરાર ઉપર હસ્તાક્ષર કર્યા અને વિશ્વયુદ્ધનો અંત આવ્યો હતો.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં પરિણામો – તાત્કાલિક પરિણામો

(1) જાનમાલની હાનિ : લગભગ 6.5 કરોડ લોકોએ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો. અંદાજે 1 કરોડ મૃત્યુ પામ્યા, 2 કરોડ ઘવાયા અને 70 લાખ લોકો કાયમ માટે અપંગ બન્યા. યુદ્ધ બાદ રોગચાળો, ભૂખમરો, હત્યાકાંડને લીધે મરનારાઓની સંખ્યા વધારે હતી. યુદ્ધમાં કુલ ખર્ચનો આંકડો તો ઘણો વધુ હતો.

(2) સામાજિક પરિવર્તન : વિશ્વનાં દરેક રાષ્ટ્રોમાં યુદ્ધ દરમિયાન પુરુષો યુદ્ધ મોરચે હોવાથી કૌટુંબિક અને વ્યાવસાયિક જવાબદારીઓ સ્ત્રીઓને માથે આવી પડી. ઘરની ચાર દીવાલમાંથી સ્ત્રીઓએ બહાર આવી વ્યવસાયિક ક્ષેત્રે સફળતાપૂર્વક જવાબદારી સંભાળી. તેનાથી તેમના પુરુષ સમોવડી હોવાના આત્મવિશ્વાસમાં વધારો થયો. તેમનામાં સમાનતાની લાગણી જન્મી. પરિણામે સ્ત્રી-મતાધિકારની માંગ ઊઠી. યુદ્ધ દરમિયાન જીવન-જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન ઘટ્યું હતું. તેથી અછત, બેકારી, ભૂખમરો, હડતાલો, તાળાબંધી વગેરે જેવી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ. લોકો અપાર મુશ્કલીઓ વેઠતા હતા. બાળકોની સ્થિતિ વધુ દયનીય બની હતી.

(3) વર્સેલ્સની સંધિ (જૂન 1919) : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતિમ ચરણમાં જર્મની દ્વારા મિત્રરાષ્ટ્રોની બિનશરતી શરણાગતિનો સ્વીકાર થતા યુદ્ધનો અંત આવ્યો. ત્યાર બાદ મિત્રરાષ્ટ્રોએ રાજધાની પેરિસ ખાતે 'શાંતિ પ્રક્રિયા' હાથ ધરી તેમાં 58 જેટલાં કમિશનો રચાયા હતા અને 145 જેટલી બેઠકો યોજવામાં આવી હતી. પેરિસ શાંતિ સંમેલનમાં જર્મની સાથે જે સમજૂતી કરવામાં આવી તે વર્સેલ્સના શીશમહેલ (મિરર પેલેસ)માં કરવામાં આવી હોવાથી વર્સેલ્સની સંધિ તરીકે ઓળખાઈ. વર્સેલ્સની આ સંધિમાં ચાર પ્રકારની જોગવાઈઓ હતી : (1) પ્રાદેશિક વ્યવસ્થા (2) લશ્કરોમાં ઘટાડો અને નિઃશસ્ત્રીકરણ (3) યુદ્ધમાં વળતરના હપતાની ગોઠવણી અને યુદ્ધદંડ (4) અન્ય જોગવાઈઓ. આ સંધિમાં અમેરિકન પ્રમુખ વુડ્રો વિલ્સન, બ્રિટિશ વડાપ્રધાન લૉર્ડ જ્યોર્જ, ફ્રાન્સના વડા ક્લેમેન્સોએ અને ઇટાલીના ઓરલેન્ડોએ મહત્ત્વની કામગીરી કરી. આ યુદ્ધમાં જર્મનીને જવાબદાર ગણવામાં આવ્યું. જર્મની પર 6.5 અબજ પાઉન્ડનો યુદ્ધદંડ લાદવામાં આવ્યો. તેના રુહ્ર પ્રાંત જેવા પ્રદેશો ફ્રાન્સને આપવા પડ્યાં. તેની રહ્નાઈન નદી આંતરરાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ માટે ખુલ્લી મૂકવામાં આવી. ફ્રાન્સની સરહદે આવેલા રહ્નાઈનલૅન્ડ પ્રદેશમાં કિલ્લેબંધી કરવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવી તેમજ ખનીજ સમૃદ્ધ પ્રદેશ 15 વર્ષ માટે ફ્રાન્સને આપવામાં આવ્યો. તેના મોટા ભાગનાં સંસ્થાનો પડાવી લેવામાં આવ્યા. આલ્સેસ અને લોરેન્સ પ્રાંત ફ્રાન્સને પરત કરવામાં આવ્યા. આ ઉપરાંત દરવર્ષે મોટી માત્રામાં તેણે કોલસો અને લોખંડ ફ્રાન્સ અને મિત્ર રાષ્ટ્રોને યુદ્ધ વળતર તરીકે આપવાના હતા. આ તમામ શરતો ઉપર જર્મની પાસે બંદૂકની અણીએ બળજબરીથી સહી કરાવવામાં આવી. તેનાથી જર્મન પ્રજામાં હતાશા અને નિરાશા જન્મી. પરિણામે જર્મનીનું અર્થતંત્ર છિન્નભિન્ન થઈ ગયું.

(4) દૂરગામી પરિણામ : યુદ્ધમાં પરાજિત રાષ્ટ્રો સાથે સંધિ કરવામાં આવી તેમાં વેરની ભાવના હતી. તેનાથી જગતમાં શાંતિ સ્થાપી શકાઈ નહિ. સામ્યવાદી રશિયાને રાષ્ટ્રસંઘમાં સ્થાન ન આપ્યું. અમેરિકા રાષ્ટ્રસંઘમાં જોડાયું નહિ. તેથી જ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનું કારણ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની શાંતિ પ્રક્રિયામાં જ સર્જન પામ્યું તેમ કહી શકાય.

રશિયાની બૉલ્શેવિક ક્રાંતિ 1917

ઈ.સ. 1917માં રશિયામાં ક્રાંતિ થઈ તે વિશ્વના ઇતિહાસની એક અગત્યની ઘટના ગણાય છે. રાજકીય પરિબળોમાં રશિયાની પ્રજા ઝારશાહીના દમન નીચે કચડાતી હતી. રશિયામાં વંશપરંપરાગત આવનાર બધા જ ઝાર રાજાઓ આપખુદ અને નિરંકુશ શાસન ભોગવતા હતા. ઝારના શાસનમાં પ્રજાને કોઈ અધિકાર ન હતા. પ્રજા ઉપર આ રાજાઓની આપખુદ ઝારશાહી એટલી બધી કઠોર હતી કે જો કોઈ વ્યક્તિ અધિકારની માગણી કરે તો તેની ઉપર અત્યાચાર, દમન અને જુલ્મ ગુજારવામાં આવતો અથવા તો સાઈબિરિયાની હાડ થીજવી દે તેવી કાતિલ ઠંડીમાં મોકલવાની સજા કરવામાં આવતી. આ અનિયંત્રિત અને અત્યાચારી રાજાશાહી પ્રજા માટે દુ:ખ, ગરીબાઈ અને યાતનાઓનું કારણ બની ગઈ. રશિયાના ખેડૂતો, ખેતદાસો, મજૂરો પુષ્કળ કામ કરવા છતાં પણ તેમને પૂરતું વળતર મળતું ન હતું. તેમની સ્થિતિ કંગાળ બની હતી.

ફાધર ગેપોન નામના પાદરીના નેતૃત્વ નીચે એક વિશાળ સરઘસ આકારે લોકો ઝારના નિવાસસ્થાન વિન્ટરપેલેસ ગયા (22મી જાન્યુઆરી, 1905 રવિવાર). આ તમામ લોકો નિ:શસ્ત્ર હતા. કેટલાકના હાથમાં ઝારની છબી હતી અને તેમાં 'રશિયાનો ગોરો નાનો પ્રભુ ઘણું જીવો' જેવાં સૂત્રો લખેલા હતા. આ નિર્દોષ લોકો પર ઝારના લશ્કર દ્વારા અંધાધૂંધ ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો. તેમાં હજારો નિર્દોષ લોકો મૃત્યુ પામ્યા અને જ્યાં ઝારનો મહેલ હતો તે સેન્ટ પિટ્સબર્ગનો બરફ લોહીથી લાલ થઈ ગયો, આ દિવસને ઇતિહાસમાં 'લોહિયાળ રવિવાર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ અરસામાં રશિયા-જાપાન યુદ્ધ (1904-05)માં રશિયાને નાનકડા રાષ્ટ્ર જાપાને વિશાળકાય યુરોપિયન રાષ્ટ્ર રશિયાને આપેલી હારથી ઝારશાહીની નબળાઈઓ છતી થતાં રશિયાની મોટાભાગની પ્રજા ઉશ્કેરાઈ. રશિયન પ્રજાનો રોષ પારખી તેને શાંત કરવા વર્ષોથી નહિ બોલાવેલી ડુમા (DUMA ધારાસભા) બોલાવવાની જાહેરાત કરી. સમયાંતરે ચાર ડુમા બોલાવવામાં આવી; પરંતુ તે પ્રજાને સંતોષ પમાડે તેવાં પગલાં ભરે તે પહેલાં બરખાસ્ત કરવામાં આવી.

8મી માર્ચ, 1917ના દિવસે પેટ્રોગાર્ડના કચડાયેલા કામદારોએ હડતાળ પાડી ત્યારે આ ઘટનાને દબાવી દેવા માટે ઝારે લશ્કર મોકલ્યું; પરંતુ લશ્કરે ગોળીબાર કરવાની ના પાડી. પરિણામે ક્રાંતિનો આરંભ થયો. ઝારશાહીના પતન બાદ કેરેન્સ્કીના નેતૃત્ત્વ મેન્શેવિક પક્ષ (લઘુમતી)ના હાથમાં સત્તા આવી. ઝારશાહીનું પતન થતાં એક માત્ર લેનિન સિવાય રશિયાના તમામ લોકો ખુશ હતા; પરંતુ લેનિન કાર્લમાર્ક્સની વિચારસરણી પ્રમાણે શ્રમજીવીઓના વર્ચસ્વમાં માનતો હતો. જ્યારે મેન્શેવિક પક્ષમાં મધ્યમવર્ગના લોકો વર્ચસ્વ ધરાવતા હતા. પરિણામે તેણે બૉલ્શેવિકોને મેન્શેવિકોના વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી નવેમ્બર 1917માં આખરી ક્રાંતિ કરી સત્તા હસ્તગત કરી જે સમાજવાદી બૉલ્શેવિક ક્રાંતિ તરીકે ઓળખાઈ.

આમ, ઝારશાહીનો 300 વર્ષ જૂનો તખ્તો હવે ઉખડી ગયો. 300 વર્ષના ઇતિહાસમાં રશિયા પ્રથમ વખત ઝાર વિનાનું બન્યું.

વિશ્વશાંતિ માટેના પ્રયાસો

રાષ્ટ્રસંઘ

વિશ્વયુદ્ધની ભયાનકતાએ વિશ્વના દેશોને વિશ્વશાંતિની અનિવાર્યતા સમજાવી અને તે માટે આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનની આવશ્યકતા સમજાતાં વિશ્વશાંતિની દિશામાં સત્વરે અને સક્રિયપણે વિચારવાની ફરજ પડી. અમેરિકાના રાષ્ટ્રપતિ વુડ્રો વિલ્સને રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપનામાં વિશેષ યોગદાન આપ્યું હતું. વુડ્રો વિલ્સનના 14 મુદ્દાઓને આગળ ધરીને 'પેરિસ શાંતિ' પ્રક્રિયામાં 10 જાન્યુઆરી, 1920ના દિવસે રાષ્ટ્રસંઘની રચના કરવામાં આવી (The League of Nations).

રાષ્ટ્રસંઘના ઉદ્દેશો

(1) આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતીની જાળવણી.

(2) દરેક રાષ્ટ્રે અન્ય રાષ્ટ્રની અખંડિતતા જાળવવી.

(3) યુદ્ધનીતિનો ત્યાગ કરવો.

(4) આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો વિકસાવવા.

(5) આંતરરાષ્ટ્રીય ઝઘડાઓનો શાંતિમય રીતે કે મધ્યસ્થી દ્વારા ઉકેલ લાવવો.

(6) જો કોઈ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રસંઘ કે મધ્યસ્થીની અવગણના કરે તો 'બળવાખોર' રાષ્ટ્ર જાહેર કરવું.

વિશ્વશાંતિની સ્થાપના કરવા માટે સ્થપાયેલ રાષ્ટ્રસંઘ મહાસત્તાઓની સામ્રાજ્યવાદી નીતિને અંકુશમાં રાખી શક્યું નહિ અને 1939માં બીજા વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત થઈ.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ મુદ્દાસર લખો :

(1) પશ્ચિમ યુરોપ, એશિયા અને આફ્રિકામાં સંસ્થાનો સ્થાપવાની પ્રક્રિયા વર્ણવો.

(2) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ માટે જવાબદાર પરિબળો જણાવો.

(3) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં પરિણામો લખો.

2. ટૂંક નોંધ લખો :

(1) રશિયન ક્રાંતિ (2) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની ઘટનાઓ (3) રાષ્ટ્રસંઘના ઉદ્દેશો

3. કારણો આપો :

(1) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી.

(2) 22મી જાન્યુઆરી, 1905ના દિવસને રશિયાનો 'લોહિયાળ રવિવાર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

4. નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :

(1) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં બીજ કઈ સંધિમાં રોપાયાં હતાં ?

(A) વર્સેલ્સ (B) ફ્રેન્કફર્ટ

(C) ફ્રાન્સ અને બ્રિટનની સંધિ (D) જર્મની અને હંગેરીની સંધિ

(2) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને અંતે કઈ સંધિ કરવામાં આવી ?

(A) વર્સેલ્સની સંધિ (B) ગુપ્તસંધિ

(C) લટેર્નની સંધિ (D) ફ્રેન્કફર્ટની સંધિ

(3) ફ્રેન્કફર્ટની સંધિમાં ફ્રાન્સે કયા પ્રદેશો ગુમાવ્યા હતા ?

(A) ડેન્ઝિંગ પ્રદેશો (B) આલ્સેસ અને લોરેન્સના પ્રદેશો

(C) પશ્ચિમ રશિયાના પ્રદેશો (D) ઇંગ્લૅન્ડના પ્રદેશો